

Смирнов А.

Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. – Одеса: Гельветика, 2021. – 416 с.

У сучасному глобалізованому світі релігійні інституції не можуть лишатися осторонь складних політичних, економічних та соціокультурних процесів. Виклики часу змушують представників церковних ієрархій артикулювати власну позицію з багатьох складних міжнародних, екологічних, техногенних питань, проблем охорони здоров'я, відносин між державою й індивідом, дотримання прав людини та певних моральних засад, збереження здобутків цивілізації, духовних надбань людства, гуманізації суспільних відносин та ін.

Міжнародна ситуація, в якій опинилася Україна, з інтенсифікацією «гібридної війни» та початком збройної агресії Російської Федерації актуалізувала проблеми відносин з окремими конфесійними центрами загалом та Московською патріархією РПЦ зокрема. Відцентрові тенденції в українському православ'ї, урешті-решт, оформилися в автокефальний статус Православної церкви України, регламентований томосом Вселенського патріарха. Попри дискусії щодо канонічних підстав цього явища, слід визнати існування нової реальності, що суттєво змінює інституційну конфігурацію та зони впливу РПЦ у православному світі. Готуючи підґрунтя для томоса, фахівці канонічного права прискіпливо вивчали історичні прецеденти і практики розв'язання конфліктних за своєю природою відносин між різними суб'єктами релігійних об'єднань, можливі наслідки рішень у цій делікатній і доволі консервативній сфері.

Історичний досвід переконує в тому, що внутрішня структурна «тектоніка» у церковних інституціях активізується здебільшого в екзистенційні періоди, під час цивілізаційних розламів, коли постає проблема вибору для великих людських спільнот та цілих держав. Друга світова війна стала явищем саме такого порядку і спричинила пошуки нових конфігурацій конфесійних спільнот та впорядкування відносин між їх структурними елементами. Досвід цих складних, суперечливих подій, сповнених внутрішньої напруги та співдії різних чинників, має не лише практичне суспільне, а й суто наукове значення. Фактично незаангажовані студії історії релігії та церкви в Україні тривають трохи більше чверть століття. За цей час неможливо детально осягнути таку тему в усіх її різноманітних виявах. З іншого боку, напрацьований та актуалізований емпіричний масив сформував підґрунтя для широких асоціацій, узагальнень, теоретизації й концептуалізації, підготовки великих реконструкцій, уписування вітчизняної історії релігійних об'єднань в європейський і світовий контексти. Власне цим і визначається наукова актуальність монографічного дослідження А.Смирнова.

Слід відзначити елементи новизни, які має вказана праця. Вони пов'язані не лише з низкою нових джерел, залучених з архівосховищ України, Польщі, Канади, США, а й з інтерпретаційними підходами, авторською візією низки дискусійних проблем. Не викликає сумнівів практичне значення напрацьовань, адже нині формування православного конфесійного простору в Україні ще не завершилося та у зв'язку з ухваленням «Патріаршого й Синодального томоса надання автокефального церковного устрою Православної церкви України» зазнає поступової трансформації

Структурну композицію тексту слід визнати такою, що оптимально відповідає концептуальному задуму автора, логіці побудови емпіричних і теоретичних сюжетів. З'ясування стану наукових студій в обраній тематичній царині спирається на критичний, але об'єктивний аналіз доробку попередників під кутом зору наявних лакун та дискусійних сегментів. При цьому праці одних авторів лише побіжно згадуються, а іншим, як, наприклад, «Нарисам історії Української православної церкви», відведено набагато більше місця. Частково це можна пояснити вагомністю студії І.Власовського. Однак видається, що деякі з цих фрагментів краще було б навести у відповідних частинах монографії. Певні праці істориків церкви слід розглядати одночасно і як історіографічні, і як історичні джерела, оскільки їх автори були безпосередніми дійовими особами тогочасного церковного та суспільного життя й викладали окремі події в мемуарно-суб'єктивний спосіб (І.Власовський, С.Савчук, Ю.Мулик-Луцик, В.Кубійович, Ф.Геєр та ін.). А це передбачає дещо інші прийоми їх репрезентації. Історіографічний огляд завершується позначенням зон, що потребують спеціальних студій, підкріплення новими джерелами й інтерпретаціями.

Джерельна база праці охоплює, згідно з типолого-видовою класифікацією автора, документи та нарративні джерела. Слід віддати належне досліднику за виявлення у зарубіжних архівосховищах цікавих джерел, що істотно доповнюють попередні знання про предмет дослідження. Різні за походженням та місцем зберігання документи дали змогу наповнити емпіричну тканину праці й лягли в основу аргументації авторських концептуальних рішень з окремих аспектів теми. Поважне місце серед них посідають еґо-джерела: епістолярій, щоденники, спогади, завдяки яким з'ясується мотивація вчинків учасників конфесійного життя, приховані механізми деяких процесів у церковному середовищі.

Для продуктивного опрацювання складних тем особливого значення набуває дослідницький інструментарій. Автор свідомо й відповідально підійшов до вибору прийомів наукового пошуку та засобів інтерпретації акумульованого емпіричного масиву. Оскільки методологічні підходи позиціонуються насамперед через категоріальний апарат, він окреслив змістове наповнення ключових понять, що фігурують у тексті.

Виконаний у полідисциплінарній системі координат, дослідницький проект А.Смирнова зорієнтований на теоретичні здобутки представників вітчизняної та зарубіжної гуманітаристики, адаптовані до вказаного тематичного поля. Не обмежуючись його суто релігійною складовою, автор окреслює концептуальні контрапункти нового трактування подій Другої світової війни з українськоцентричного погляду. Ці ремарки мають принципово важливе значення, адже йдеться про функціонування церкви в умовах воєнної екстремі, кривавого, циклопічного за масштабами та руйнівними наслідками збройного протистояння двох тоталітарних режимів, для яких релігія й церква слугували одним з інструментів соціальної інженерії та політичного маневру.

Завдяки детальному аналізу історіографії вказаної сукупності проблем, опрацюванню різноманітного, інформативно насиченого джерельного комплексу та креативним прийомам авторові вдалося не тільки чітко обрати дослідницьку нішу, а й забезпечити її глибоке осмислення.

Із початком Другої світової війни і знищенням Польщі, поділом її території між Німеччиною та СРСР, постало питання про спосіб управління релігійними інституціями Польської автокефальної православної церкви (ПАПЦ). У праці розкриваються мотиви і практичні кроки німецьких та радянських властей у цій сфері, а також роль окремих архієреїв у структурних змінах. У випадку з німцями йшлося про використання ПАПЦ для регулювання сфери українсько-польських відносин, нейтралізації польських політичних впливів в окупованій вермахтом частині Польщі. Заразом обраний курс мав забезпечити лояльність українців до Німеччини. Та одночасно з українським і польським чинниками автор простежує засоби нейтралізації російських впливів на архієпископа Серафима (Ляде), що мали на меті ліквідацію автокефального статусу ПАПЦ.

Дослідник показує, в який спосіб православний клір Закерзоння намагався нейтралізувати антиукраїнські тенденції й завдяки організації тимчасової адміністрації Холмщини та Підляшшя отримати певну незалежність від Варшавської консисторії. Висвітлюється роль С.Барана, В.Кубійовича у заходах, спрямованих на відродження українського православ'я у цьому національному анклаві. Зміст наведеного статуту тимчасового управління православними парафіями Люблінського дистрикту переко-нує в тому, що ці кроки сприяли українізації місцевого православного життя.

До непростих аспектів організації українського православ'я А.Смирнов відно-сить проблему душпастирських кадрів та архієреїв, що ускладнювалася канонічними правилами й перепонами, які чинили деякі церковні зверхники. У цьому контек-сті простежуються непрості стосунки між митрополитом Діонісієм (Валединським), архієпископом Серафимом (Ляде), І.Огієнком, а також між окремими групами ду-хівництва, які мали різні світоглядні та етнополітичні орієнтації. Окрему лінію кон-флікту інтересів позначено позицією Вселенської патріархії в питанні про канонічне облаштування православної церкви на польських землях, захоплених гітлерівцями. Із наведених документів, підготовлених у церковному середовищі для німецької адміні-страції, виразно постають обриси нової конфігурації православних структур, у рам-ках яких мало функціонувати православ'я на теренах Генеральної губернії, а також засоби його послідовної українізації. Разом із тим відображено ставлення німецьких чинників до майбутнього статусу та устрою православної церкви, адже остаточні рі-шення ухвалювалися навіть не на Фанарі, а в Берліні. Не залишилися поза увагою і проблеми богослужбової мови та формування органів церковного управління, їх персонального складу й повноважень, створення внутрішньоцерковних нормативних актів, що регулювали життєдіяльність конфесії.

Особливості функціонування Холмсько-Підляської єпархії простежуються зав-дяки реконструкції широкого подієвого полотна, в яке органічно вписано діяльність архієпископа Іларіона, зусилля рядового кліру та православного активу. Акцентуючи увагу на українізаційних заходах владики, водночас зазначається, що він діяв тактов-но й навіть делікатно у справі поширення богослужінь церковнослов'янською мовою з українською вимовою, заразом заохочував читати Часи, Апостол, Євангеліє та виго-лошувати проповіді українською мовою. Перелік порядку денного архієпископської ради слугує свідченням постійної уваги до підвищення національної свідомості пара-фіян і кліру, залучення його до освітньої та культурної роботи у сільській місцевості, а також розвитку внутрішньоцерковної демократії, колективного ухвалення важли-вих рішень, соборноправності. А заснування на Данилової горі друкарні, власного видавництва, книгозбірні, що налічувала майже 40 тис. томів, музею, добродійно-го Різдва-Богородичного братства переко-нує в тому, що для очільника єпархії, як лю-дини високої культури й почуття обов'язку перед народом, не існувало другорядних справ. Справжнім подвижництвом вважається переклад архієпископом Іларіоном Євангелія українською мовою, а також інтенсивна видавнича діяльність.

Важливим доповненням до портрета холмсько-підляського архієрея стала харак-теристика його поглядів на українську церкву, деталізована у 15 стислих, але ємних тезах. Водночас указується, що він усвідомлював труднощі на шляху до її постання через украї несприятливі зовнішні фактори, війну, міжнаціональне протистояння. Попри всі труднощі, владики вживав зусиль задля активізації місійної роботи, орга-нізації акцій соціальної солідарності та добродійності, підтримання релігійної мора-лі й почуття національної гідності українського населення краю.

Простежуючи погляди архієпископа Іларіона на майбутній устрій Української пра-вославної церкви, дослідник наголошує, що той був ревним адептом ідеї її повної авто-кефалії. При цьому він сповідував, за словами автора, «патерналістську парадигму візан-тійської симфонії між церквою та державою, яка не відповідала вимогам часу». Можна

полемізувати з приводу того, наскільки такі погляди відповідали інтересам самої конфесії, але при цьому не слід забувати про тогочасні реалії: як правило, авторитарні й тоталітарні режими (а такі в Європі тоді становили чи не більшість) нав'язували релігійним об'єднанням власні моделі відносин, тож прагнення до їх гармонізації засновувалося на переконанні в необхідності органічного поєднання інтересів церкви та держави.

Як показано у праці, владики доклав багато зусиль для підготовки священницьких кадрів, домігшись від берлінських високопосадовців санкції на відкриття у Холмі вищої богословської школи у формі семінарії та забезпечивши її висококваліфікованим викладацьким складом, літературою, необхідною матеріальною базою.

Окрема сюжетна лінія присвячена становищу православних монастирів та чернецтва, яким доводилося особливо складно в умовах війни й ворожого наставлення римо-католицьких чернечих згромаджень.

Польсько-українське протистояння, що нерідко набувало найбрутальніших виявів, розглядається крізь призму насильства та вандалізму польських екстремістів проти православного духовенства, вірян і храмів. Автор наводить інформацію й дані про загиблих українських священнослужителів на Холмщині та безуспішні спроби владики Іларіона зупинити криваве протистояння.

Підсумовуючи цю частину викладу, дослідник трактує релігійну ситуацію у краї як таку, що ставила православну ієрархію у цілковиту залежність від німецької окупаційної адміністрації з усіма наслідками, які з цього випливали.

Специфічними рисами був позначений «перехідний період» для православної церкви на землях, «воз'єднаних» із Великою Україною після так званого «визвольного походу» Червоної армії в Польщу. А.Смирнов висвітлює технології інкорпорації регіонів, де релігійне життя виявилось набагато інтенсивнішим, ніж на радянській території, практику репресій стосовно опозиційно налаштованої частини архієреїв і кліру, справжніх та уявних «ворогів радянської влади», алгоритм індивідуального зарахування ієрархів до лона РПЦ. На його переконання, ці та інші кроки спрямовувалися насамперед на унеможливлення реставрації автокефалії українського православ'я. Загалом він розглядає ситуацію з канонічними аспектами підпорядкування західноукраїнських епархій у двох площинах: з одного боку – як юрисдикційну колізію, а з іншого – як проблему особистого вибору архієреїв, що додавало драматизму їхньому становищу й ускладнювало особисту самоідентифікацію.

Принципово важливим концептуальним рішенням дослідника слід уважати аналіз інституційних пертурбацій у Західній Україні з урахуванням того, що їх сценарії викреслювалися у Кремлі, а реалізовувалися органами держбезпеки, на які партійні функціонери скидали всю «брудну» роботу. Засобами шантажу, залякування, вербування «органи» змушували православне духовництво діяти у визначеному Московію руслі. Це не знімає відповідальності за примусове прилучення західноукраїнських священнослужителів до РПЦ і з керівництва цієї конфесії.

Складні перипетії, пов'язані з пошуком нових інституційних форм православного життя на захоплених вермахтом і союзниками Німеччини західноукраїнських землях, передаються у світлі документів, що ілюструють особисті та групові стратегії, тактичні еволюції архієреїв в умовах німецької окупації. Існуючі розходження, на думку автора, стали причиною розколу українського православ'я, започаткованого Почаївським архієрейським собором 1941 р.

На прикладі Волинської епархії Автономної православної церкви (АПЦ) характеризується діяльність тієї частини духовництва, яка намагалася дистанціюватися від Варшавської митрополії та автокефального руху. Наводяться причини фаворизації цієї ієрархії німецькими властями, серед яких найважливішими вважаються спротив створенню єдиної Української православної церкви, опозиційне чи індиферентне ставлення до українського національно-визвольного руху й лояльність до

«нового порядку». З цим треба погодитися, адже нацистська верхівка за визначенням не сприймала будь-яких політичних домагань українців, тому кожен, хто артикулював такі ідеї, автоматично перетворювався на «ворога Райху».

Трактуючи статус Автономної православної церкви як своєрідний компроміс, А.Смирнов відтворює картину активізації релігійного життя й духовної освіти в усіх українських регіонах, зокрема в райхскомісаріаті Україна та зоні військової адміністрації. Автор розкриває непрості взаємини ієрархів, ставлення їх до проблем укріплення церкви, способи вирішення матеріальних питань, стосунки з окупаційною владою, життя монастирів, якими вона опікувалася. Невизначеністю статусу АПЦ та її адміністративно-територіальних структур, меж компетенції архієреїв, а також іншими несприятливими чинниками пояснюється дезінтеграція цієї конфесії після загибелі митрополита Олексія (Громадського).

Спробам утілити ідею автокефалії українського православ'я під час німецької окупації присвячено останній розділ праці. Справедливо зауважено, що у ХХ ст. автокефальні рухи здебільшого починалися як антиімперські. У роки Другої світової війни українському православ'ю довелося зіткнутися відразу з двома тоталітарними імперіями – радянською й нацистською, кожна з яких цілковито виключала політичний компонент із діяльності релігійних інституцій. У монографії виразно показано, які перепони доводилося долати прихильникам цієї ідеї в умовах гітлерівського «нового порядку», переконливо доведено опортуністичну роль промосковських кіл серед священнослужителів та мирян.

Популярність ідеї незалежної від зарубіжних центрів Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) в релігійних та суспільних колах продемонстровано матеріалами, в яких висвітлюється поширення автокефального руху в різних регіонах України, місце й роль у цьому процесі церковних рад та інших громадських інституцій, що свідчило про широке зацікавлення українського громадського активу автокефальним проектом.

Як наголошується в тексті, найскладнішою проблемою для УАПЦ стало висвячення єпископату з дотриманням канонічних приписів, що свідомо ускладнювали німецькі чинники, котрі перешкоджали формуванню сильної й авторитетної національно орієнтованої організації. Певні труднощі створювали перехідні управлінські структури, насамперед адміністрації Варшавської митрополії на захоплених гітлерівцями українських теренах, а також особисті амбіції і претензії на лідерство окремих ієрархів. Прагнучи передати драматизм та складність ситуації, дослідник у деяких випадках вдається до суто еклезіологічних міркувань, апеляції до канонічних аспектів. На перший погляд може здатися, що це перевантажує текст надмірними деталями. З іншого боку, такий підхід дає змогу розставляти акценти, без яких до кінця зрозуміти проблеми інституційного оформлення церковних структур складно.

Оцінюючи організаційні та кадрові зусилля автокефалістів, А.Смирнов доходить висновку, що завдяки системним заходам у всіх сферах внутрішньоцерковного життя центр автокефального руху змістився з Волині до Києва. Тривалі дискусії з приводу канонічності УАПЦ формації 1942 р. змусили автора висловити власну думку з цього питання. Критична оцінка заангажованих російських істориків церкви, у працях яких часто доходить до відвертого перекручування фактів і фальсифікацій, доповнюється з'ясуванням світової практики, що легітимізує подібні кроки в напрямі здобуття автокефалії. Дослідник переконливо доводить, що юрисдикційно-канонічний статус УАПЦ відповідав загальноприйнятому церковному праву, хоча де-факто це була не стільки автокефалія, скільки широка автономія.

Ще одним епізодом складної конфесійної картини в окупованій Україні стали відносини між УАПЦ і Соборно-єпископською церквою на чолі з митрополитом Феофілом (Булдовським) та їх поєднання, обставини якого відображено в монографії. Цей факт оцінюється як «перетворення УАПЦ на загальнонаціональну церкву» (с.280).

Контроверсійними оцінками сповнений фрагмент монографії, в якому йдеться про співпрацю священнослужителів із німецькими окупантами. Тракткування цього феномену спирається на концептуальні й теоретичні напрацювання попередників.

Інституційний розкол у православній церкві окупаційного періоду кваліфікується як конфлікт ідентичностей, що, дійсно, віддзеркалює етнополітичні орієнтації духівництва, а також є ознакою формування української політичної нації. Слід погодитися з оцінкою почаївського акта про з'єднання АПЦ та УАПЦ від 8 жовтня 1942 р., а також чинників, що перешкодили його імплементації. На цьому тлі згадана спроба митрополита Андрея (Шептицького) об'єднати греко-католиків і православних в одному віросповіданні характеризується як заздалегідь приречена через конфесійний егоїзм та еклезіологічні й інституційні перешкоди.

У завершальному фрагменті праці висвітлюються діяння Варшавського собору УАПЦ 1944 р., ухвалені ним рішення та їх значення для долі цієї формації. Не можна не погодитися з авторським твердженням про те, що перманентні особисті конфлікти, відмінності в поглядах на засоби й вектори поступу церкви «провокували майбутні розколи в українському православ'ї в діаспорі».

Констатуючи високий рівень дослідження, наявність емпірично обґрунтованих і теоретично обрामлених висновків та узагальнень, до викладеного вище слід додати зауваження й міркування. Зокрема не зовсім коректно визначено географічні межі дослідження в тій частині, де йдеться про «етнічні українські землі в складі СРСР і Німеччини». Жоден регіон України не входив до складу Райху. Отже доцільніше визначати статус цих територій як окупованих Німеччиною.

Оповідючи перипетії довкола відкриття духовного навчального закладу у Холмі, автор указує на те, що, зрештою, дозвіл було отримано від німецької поліції. Більше відповідає дійсності отримання такого рішення від Головного управління імперської безпеки.

Той факт, що АПЦ мала значно більшу кількість парафій, ніж УАПЦ, пояснюється антирадянською позицією автономістів, які були «слухняним знаряддям нацистської пропаганди» (с.220). На нашу думку, значний тиск німецької адміністрації та пропагандистської машини відчували й інші конфесії, а рівень конфесійної свободи визначався особистими рисами архієреїв, котрі їх очолювали, а також позицією Берліна.

Викликає заперечення вживання словосполучення «український колабораціонізм» (с.280–281), оскільки в такий спосіб етнізується явище, що насправді мало національний, універсальний характер. Що стосується так званої «співпраці» духівництва різних конфесій з окупаційними властями, то її слід розглядати у двох площинах: як вимушену та здебільшого декларативну, – з одного боку, і як таку, що була пов'язана з вербуванням священнослужителів німецькими спецслужбами й виконанням ними відповідних завдань (але на індивідуальному рівні), – з іншого. У цьому сенсі не варто переоцінювати значення декларацій, звернень архієреїв, в яких вони заявляли про підтримку окупантів, адже це було однією з продиктованих Берліном умов існування релігійних об'єднань. З огляду на це в тексті слід було б рельєфніше позначити офіційну лінію нацистського керівництва щодо церкви на окупованих територіях, що втілювалася через різноманітні інструкції, накази, директиви, розпорядження, а також репресивні заходи. Висловлені зауваження жодним чином не девальвують безсумнівні результати виконаного на високому рівні монографічного дослідження. Можна лише побажати авторові уважних і вдячних читачів.

Олександр ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net